

Itaalia konstrueerimine nõukogude reisikirjas

Anneli Kõvamees

Olen see, kelle usute mu olevat.

Luigi Pirandello „Nii see on (kui teile nii näib)“

„Oh, õnnelikud loomad!“ kirjutatakse Friedrich Reinhold Kreutzwaldi teoses „Maailm ja mõnda, mis seal sees leida on“ nende kohta, kel on olnud võimalus käia Roomas (vt Kreutzwald 1849: 47). Sama võiks õhata ka enamik Nõukogude Eesti kodanikke üle saja aasta hiljem, sest pääs nii Rooma kui ka mujale läände on raskendatud, kui mitte võimatu, siis vähemasti seotud suurte takistustega. Nõukogude Liidu elanike infokanalid on küll Kreutzwaldi aegadest mitmekesisemad (televisioon, raadio, film jne), ent põhimõtteliselt on olukord sarnane, kuna oma kogemust on väga vähestel. Seetõttu on ettekujutuse tekkimisel muust maailmast oluline roll muuhulgas ka reisiraamatutel, mis nõukogude ajal olid lugejate seas populaarsed.¹ Need, kel oli võimalik reisida, kirjutasid oma reisidest, määrates sellega ühtlasi viisi, kuidas midagi või kedagi tajuti. Kujutades teist, konstrueerides kapitalistlikku läänt, kujutatakse samas ka nõukogude ühiskonda, selle toimimispõhimõtteid ja alustõdesid. Defineerides teist, defineeritakse ka ennast (Voestermans 1991: 219). Kuna enamikul Nõukogude Liidus elanutest ei olnud võimalik välismaale reisida, siis kujunes nende pilt muust maailmast osalt just reisiraamatute põhjal ning on oluline uurida, mida ja kuidas nõukogudeaegsetes reisiraamatutes kirjutati.

Järgnevas tuleb vaatluse alla nõukogudeaegne reisikiri, keskendudes ühe maa – Itaalia² – kujutamise uurimisele, tuues selle näitel välja nõukogulikule reisikirjale iseloomulikke jooni. Artikkel keskendub põhiosas Aimée Beekmani reisikirjale „Plastmassist südamega madonna“ (1963), ent selle kõrval leiavad käsitlemist ka Juhan Kahki „Alpide taga on moonpunane Itaalia“ (1967) ja Artur Vaderi „Itaalia päikese all“ (1973) ning Itaalia-peatükid järgmistest reisiraamatutest: Voldemar Panso „Laevaga Leningradist Odessasse ehk Miks otse minna,

1 On uuritud reisikirjade lugemist raamatukogu kasutajate näitel (vt Einasto 1968, Madise 1968) ning on selgunud, et kirjandusžanridest on reisikiri olnud nõukogude ajal loetavatest raamatutest teisel kohal romaani järel (Madise 1968: 87), eelistatakse reisiraamatuid, mis on enamasti „rännumeeste-teadlaste poolt kirjutatud ekspeditsioonidel, retkedel, matkadel, reisidel kogutud materjalide põhjal. Lugejatele ei ole oluline, kas materjal on esitatud kronoloogilises järjekorras, päevikuvormis või on kasutatud ainet ja kompositsiooni vabalt. Lugejale on kõige olulisem, et raamat oleks huvitavalt ja kaasakiskuvalt kirjutatud. Reisiraamatuid loetakse ajaviiteks ja ühtlasi ka enesetäiendamiseks, kuna sealt saadav informatsioon on väga piltlik ja emotsionaalne.“ (Einasto 1968: 54)

2 Põhjus, miks vaatluse alla tulevad vaid Itaalia-teemalised reisikirjad, on ühelt poolt seotud mahuga: kuna nõukogude ajal ilmus väga palju reisiraamatuid, siis keskendub artikkel üksnes ühe maa kujutamisele. Vaatluse all on eraldi raamatuna ilmunud reisikirjad. Teine põhjus peitub Itaalias teatud perioodil üsnagi populaarses kommunistlikus parteis, mis toob reisikirjadesse mitmetasandilisust: nõukogude autorid tunnetavad teatavat meel-tunnet, mis muudab Itaalia-kuvandi mitmetasandilisemaks.

kui ringi saab“ (1957), Max Laossoni „Nato-blokk turisti bloknoodis“ (1962) ning Debora Vaarandi „Välja õuest ja väravast“ (1970). Artikli autori eesmärk on Nõukogude Eesti autorite Itaalia-kuvandit analüüsides uurida, mis iseloomustab nõukogude reisikirja; kuidas peegeldub *teise* kuvandis oma, mis on *oma*. Artikli teoreetiliseks taustaks on kirjandusteaduse uurimisuund imagoloogia (*imagology, image studies*), mis tegeleb maade ja rahvaste kujutamise uurimisega. Tähelepanu all on see, kes mingit maad või rahvast kujutab (eristatakse enda- ja võõrapildi mõistet: esimene märgib suhtumist oma kultuuri, teine suhtumist teise kultuuri; endapilt mõjutab teise kultuuri kujutamist), tähelepanu all on ka ajaloolis-poliitiline kontekst.³ Järgnevates alapeatükkides on lähtudes imagoloogia põhimõtetest käsitletud nõukogude reisikirjale iseloomulikke teemaarendusi, nt töolistemaatika, läänelik ühiskond, selle toimimismehhanismid ja iseärasused, usk ja kirik, küsimus nn tegelikust Itaaliast ning nõukogude reisikirjade autoritele iseloomulikust läbinägemisvõimest.

Turisti pilk

Maaga tutvumise viis (reisimine üksi või grupiga) mõjutab maast kujunevat pilti. Beekman, nagu enamik nõukogude reisiraamatute autoreid, liigub Itaalias turistina. Turist erineb reisijast: turism on väliselt juhitud, ei minda mitte sinna, kuhu tahetakse, vaid kuhu turismitööstus on määranud. Turism pehmendab mugavuse ja tuttavlikkusega ning kaitseb uue ja iseäraliku eest. See kinnitab eelnevat vaadet maailmast, selle asemel, et seda põhjalikult ümber korraldada (Bassnett 2003: xii). Nii käib ka Beekman vaatamas peamiselt tuntumaid kohti ja objekte, linnadest nt Veneetsia, Rooma (sh ka Vatikan), Firenze ning Capri saar. Reisikiri ei käsitle väiksemaid ja tavalistest turismimarsruutidest kõrvale jäävaid kohti. Liigutakse enamasti avalikus linnaruumis: muuseumides, kirikutes, hotellides jne. Privaatsemasse ruumi, nt itaallaste koju, reisikiri ei jõua. Reisimisviisist tulenevalt on nii Beekmani kui ka teiste vaatluse all olevate reisikirjade käsitlusobjektid sarnased, need on suhteliselt lühiajaliselt Itaalias viibivate ja enamasti vaid nn põhiobjektidega⁴ kokku puutunud reisijate pilgud Itaaliale. Kuna reisikiri on kirjutatud turismireisi põhjal, siis määrab reisiviis ka selle, kellega kokku puututakse. Peamiselt siis hotelliteenindajate, restoranide töötajate, kirikutöötajatega jne. Samas on nõukogude reisikirjale iseloomulik, et põgusa turistipilgu alusel tehakse üsnagi põhjapanevaid järeldusi ühiskonna ja selle toimimispõhimõtete kohta.

3 Teooriast vt nt M. Beller, J. Leerssen (eds.) *Imagology. The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters. A Critical Survey*. Amsterdam-New York: Rodopi, 2007; eesti reisikirja imagoloogilisest vaatepunktist käsitlevad nt Kõvamees 2008a, Kõvamees 2008b, Kõvamees 2009.

4 Põhiobjektideks võib nimetada neid vaatamisväärsusi, objekte, mille nägemist peetakse kohustuslikuks (nt Prantsusmaa puhul Pariisis, kus tuleb ära näha Notre Dame, Eiffeli torn, Louvre ja seal omakorda Mona Lisa) (MacCannel 2001: 16).

Asjaolu, millele killukese eneseiroonia ja raamatule iseloomuliku huumoriga juhtis tähelepanu ka Panso: „Turisti pilk oleneb palju kutsealast, kalduvusest, eelharidusest. Kuid üldiselt on see midagi niisugust, kus tugev annus naiivsust on segatud pealiskaudsusega, ja puhkuserõõm ning reisiromantika lisab optimismi juurde. Turistil pole äripäeva, ta on lõbus. Tema ei lähe, vaid teda viiakse; ta ei vaata, vaid talle näidatakse. Usub kõike, mida talle räägitakse, või on varem juba häälestatud nõnda, et midagi ei usu. Teeb juhuslikust detailist sageli üldistava järelduse; viieminutilisest vestlusest juhusliku riigialamaga selle riigi majanduselu kokkuvõtte.” (Panso 1957: 51)

Reisikirjas võib iseloomulikuna välja tuua ka teatava kollektiivsuse: kirjutaja tunnetab end osana reiskollektiivist ega kaldu eraldumisele, nt ei tunne vajadust omapäi uitamiste järele (vrd nt samast ajajärgust pärinev Karl Ristikivi „Itaalia capriccio“ (1958), kus omapäi käigud, päris-nägemine, on väga olulisel kohal (vt sellest Kõvamees 2005; 2008: 86)). Reisikirjast leiab meie-vormi kasutust nt „Ahmime helesinist soojust, alles uimased kahetunnisest meresõidust. Giid kiirustab, kõnnib, selg ees, ning loeb meid väljasirutatud kätt võngutades üle. Just nagu kooliõpetaja, kes lapsi loomaaeda viib.” (Beekman 1963: 5) Beekman üldistab kirjeldatavad emotsioonid tervele reisiseltskonnale, keda ühtviisi valdab nt Capri puhul suur vaimustus. Ristikivilik reisija on üksikindiviid, kes kaldub eraldumisele grupist, Beekmani reisija seevastu on osa kollektiivist, ta hingab ja mõtleb sellega koos. (Meie- ja umbisikulist vormi leiab teistelgi, vt nt Vader 1973: 12.)

Töölistemaatika, ühiskond

Üks teemasid, mis tuleb uudsena reisikirjadesse nõukogude ajaga, on töölistemaatika. Varasemates eesti autorite Itaalia-teemalistes reisikirjades puudutatakse seda valdkonda väga vähe, kui üldse (eesti autorite Itaalia reisikirjadest vt nt Kõvamees 2008: 41–54). Üks olulisemaid nõukogude reisikirjade tüüpemasid on töötasusid, töölisi ja nende olukorda puudutav. Sageli on see valdkond palju olulisem rikkalikust ajaloo- ja kultuuripärandist, mis oli esiplaanil varasemates reisikirjades. Nii küsib ka Beekman Rooma-peatükis: „„Aga kuidas on Itaalias tööpuudusega?” katkestame giidi jutuvoolu, kes hardunult bussi aknast möödali-bisevate arhitektuuriliste mälestusmärkide püstitamise kaugeid sajandeid nimetab, galoppkõnes Igavese linna ajalugu serveerib” (Beekman 1963: 13).⁵ Reisikiri annab põgusa, ent arvudega illustreeritud ülevaate töötasudest, töötute arvust, korteriüürist, hindadest jm, mis peab kinnitama kirjutaja pilti. Märkimist leiab ka kirjaoskamatute ja väljarändajate suur hulk

5 Kirjutaja heidab teisteski episoodides reisiseltskonna giidile ette klantspildilist lähenemist, mida markeerib sõnakasutus 'serveerib', ebaolulisi detaile ja kirjutaja arvates olulise ütlema jätmist, nt heidab kirjutaja giidile ette, et too ei maininud Beekmani arvates tähelepanuväärseimat sündmust viiekümne date lõpus – tehasetöölise streiki Firenzes (Beekman 1963: 17).

(vt Beekman 1963: 14, 16, 17–18). (Eriti rikkalikult on arvudega varustatud Vaderi reisikiri, vt nt Vader 1973: 8.)

Reisikirjad kujutavad kapitalistliku ühiskonna kitsaskohti, töötava rahva eluvõitlust ja raskusi hakkama saamisega madalate palkade ja kõrgete hindadega. Kõige selle taustal antakse reisikirja lugejale mõista, kui hea on töötava inimese elu Nõukogude Liidus. Nii näiteks tõstab Laosson esile asjaolu, et itaalia talupoegadele on muuseumid tundmatud, aga Peterburi ja Moskva muuseumide põhikülastajad on just töölisel (Laosson 1962: 75), Vader osutab Rooma liiklusummikutele ja ühistranspordi vähesusele, andes sellega ühtlasi mõista, kui hea on nõukogude inimesel, et tal oma isiklikku sõiduriista pole, nii ei ole vaja ka ummikutes istuda ja heitgaase sisse hingata. Taoliste tekstide puhul saab rääkida peegelprojektsioonist sündivast antiteesist (Lepik 2000: 742): tuues esile kapitalistliku riigi tööpuuduse, tööliste kehva olukorra jm, antakse ühtlasi mõista, et Nõukogude Liidus on nendes küsimustes kõik vastupidi, s.t kõige paremas korras. Vt nt ka: „[---] Itaalias levinud mentaliteedile vastavalt on naise koht ühiskonnas väga kitsalt määratletud. Mehe ja naise⁶ võrdsus oma elu korraldamisel on siin vähetuntud tõde” (Beekman 1963: 42), millega vihjatakse Nõukogude ühiskonnas kehivale võrdsusele. Seegi on põhjanev üldistus, eriti kui arvestada, et kirjutaja reisib turistina.

Beekman ei piirdu aga üksnes punktiirsete ühiskonna pildistustega, Itaalia töötava rahva lohutat saatus illustreerib ka üks reisikirja põhjalikumalt kujutatud itaallasi Angelo, kes töötab hotelli restoranis kelnerina. Nõukogude turistide seltskonnast, kes on Angelost suures vaimustuses, eristub aga giid, keda mitmel teiselgi juhul on näidatud enam kalduvat teise meie-gruppi, s.t lääne ühiskonna hulka. „Meie Jekaterina Vadimovna ütles: „Oo, Angelo pärineb väga viletsast perekonnast!” Meie giidi virilant-põlglik intonatsioon andis ta sõnadele küllalt täpse allteksti: vaesel Angelol ei saa kunstiga mingit pistmist olla!” (Beekman 1963: 19). Ühtaegu väljendub nii kirjutaja suhtumine giidi, kellest ta väga palju ei arva, ja teisalt avab ta ühiskonna, kus vaesel inimesel ei ole kunstimaailmas kohta. Siin jätkab kirjutaja töölistemaatikaga alustatud kapitalistliku ühiskonna kriitikat. Positiivsele Angelo kuvandile aitab omakorda kaasa ka asjaolu, et kelner on nõukogude turistide suhtes positiivselt meelestatud, selle ilmekaks näiteks on stseen, kus Angelo kingib lahkuvatele turistidele sirbi ja vasaraga vimplid, mis olid seisnud restorani laudadel (vt Beekman 1963: 20). Angelo kuju funktsioon tekstis on enam kui ühe kena ja hea lauluhäälega itaallase esindamine. Ta avab olulise tahu Beekmani Itaalia-kuvandis: ooperilaulja ametist parema sissetuleku nimel loobuma pidanud Angelo sümboliseerib itaalia töötava rahva lohutat saatus, kapitalistliku ühiskonna inimvaenulikkust.

⁶ Itaalia naiste kesiste võimaluste ilmestajaks on reisikirjas kerglane reisisaatja Grazia, kellesse autor suhtub kerge ironiaga (vt nt Beekman 1963: 38, 40).

„Manduv lääs“

Ühiskonnaga seostub ka nõukogude reisikirjadele iseloomulik valdkond, mille võiks pealkirjastada fraasiga „manduv lääs“. Nii näiteks kujutab Beekman tööpuuduse, kõrgete hindade ja madalate palkade kõrval masendavat seisu ka Itaalia filminduses: lokkavad mada-latasemelised komöödiad, erootika ja õudus. Eraldi tähelepanu langeb Stanley Kubricku (reisikirjas Coobrick) Vladimir Nabokovi romaanil põhinevale „Lolitalle“, mida iseloomustatakse kui ilgust, milles avaldub kapitalistlike maade huvi haiglase psüühika vastu. Sellele vaatamata tutvustab Beekman filmi sisu, omistab sellele tähelepanu, mida iseloomustusest lähtudes ei peaks nõukogude filmivaataja osutama. Ilmse heaoluga märgib Beekman, et (tema arvates) sensatsiooni ja kuulsusejanus tehtud film kukkus Veneetsia filmifestivalil läbi – „Nagu üldiselt teada, omistati sel ülevaatusel kaks „Grand Prix'd“ nõukogude filmidele „Ivani lapsepõlv“ ja „Metsik koer Dingo““ (Beekman 1963: 48). Pikk filmi ümberjutustus näibki teenivat võrdluse eesmärki, „Lolita“ tehakse tavalisele nõukogude inimesele vastikuks, et temas ei tekiks soovi seda näha, otsused on tema eest tehtud, tema näeb ahinnatud nõukogude filme, mida on tunnustanud ka kapitalistlik filmimaailm.

Beekman tõdeb (nii nagu ka nt Laosson), et mõtleval nõukogude inimesel (ja ka itaallasel) polegi Itaalia kinodes midagi vaadata. Seda illustreerivad ka tühjad kinosaalid, märk, et itaalia rahvas, kelle suhtes Beekman suurt poolehoidu tunneb, on parem kui see, mida pakub talle kapitalistlik ja kirjutaja arvates kriisis filmitööstus. Huvitaval kombel avaneb Itaalia film sellisena, nagu autor seda endale ette kujutab ja teab, väljaspool Itaaliat: „Meil Nõukogude Liidus püsib Itaalia filmikunstist väga hea mulje tänu sellele, et omandatakse suurte meistrite väljapaistvaid töid“ (Beekman 1963: 45). Kirjutaja määratleb end siin tähelepandavalt kuuluvaks Nõukogude Liitu, mitte Eestisse, meie-grupp moodustub riiklikul, mitte rahvuslikul tasandil.

Lisaks manduvalle filmikunstile leiab reisikirjadest tähelepanekuid ka kõikjale tungivast amerikanisatsioonist, reklaamist, kus kesksel kohal on poolalasti naisekeha, mille abil müüakse pea kõike, alastust ja seksi kasutavast ajakirjandusest (vt nt Kahk 1967: 51–52) ja tantsukultuurist, mille olemus jääb kirjutajale võõraks (vt Kahk 1967: 51). Kõik need detailid on killukesed reisikirjade autorite laotavas mosaiigis, mis tervikuna seab eesmärgiks kujutada kapitalistliku ühiskonna dekadentlikku, kõrgemat inimvaimu labastavat olemust, mille taustal peegeldub eluterve ja eeskujulik nõukogude kultuur.

Usk ja kirik

Usu küsimus on valdkond, milles tuleb teravalt esile nõukogude reisikirjade kardinaalne erinevus varasematest eesti autorite reisikirjadest: kui varem kirjutati katoliiklike jumalateenistuste teatavast võõrastusest, teatraalsusest (vt nt Tuglas 1945: 92, 103), seda võeti kui

teistsugusust, mida püütakse mõista, siis Beekman läheneb oma reisikirjas küsimusele nõukogulikult üleoleva suhtumisega, hetkeski loobumata oma tööekspidamistest teise hindamisel. Beekmani reisikirja üks pikemaid peatükke (vt Beekman 1963: 27 jj) käsitleb just Vatikani jumalateenistust ja sellega seonduvalt ka usulisi küsimusi.

Kirjutaja ateistlik ja usu suhtes negatiivselt üleolev positsioon antakse lugejale teada kohe alguses, usk on ka midagi, mis peaks kirjutaja veendumuste kohaselt olema jäänud minevikku, ent Itaalias on see ka 20. sajandi kesksajal, pärast kosmosevallutusi jms ikka veel olulisel kohal. Väljendub nõukogulik vaatepunkt, mille kohaselt lämmatab usk selget mõtlemist ja surub inimesi alla. Kirjeldades jumalateenistust Peetri kirikus, võrdleb kirjutaja seda teatriga. Nagu eelnevalt märgitud, on seda võrdlust kasutanud varasemadki Itaaliast kirjutajad, ent Beekmanil on see tugevalt negatiivse alatooniga. Kirik on manipulaator ning usklikud lihtsameelsed, kelle lihtsameelsus saab üha uutest etendustest uut toitu (Beekman 1963: 29). Reisikirja autor ei ilmuta mõtet, et see, mis tema jaoks on pelk etendus, võib kellelegi teisele olla olulise tähtsusega. On üks õige vaatepunkt ja selle esindajaks on nõukogulikke veendumusi jagav kirjutaja. Tegemist on väljaspool seisva inimese vaatepunktist kirjutatuga, kes ei jaga jumalateenistusel osalejate veendumusi. Ta ei saa toimuvast osa, usuliselt pinnalt ei teki meie-tunnet. Esile tuleb vastandus: nemad – usklikud ja meie – mitteusklikud. Lugejas vormitakse „neist” pilt kui lihtsameelsetest ja alandlikest inimestest, kes pole kaasa läinud progressiivse maailmapildiga, kus juhtkohal on teadus (mitte imet tegevad ikoonid, vt episoodi Musta Madonnaga (Beekman 1963: 29)). Viimane on maailm, kuhu kuulub ka reisikirja autor. Reportaažliku ülevaate eesmärk on veenda lugejat usu negatiivsuses ja ka aegumises. Sealjuures on oluline märkida, et vaid korra mainitakse katoliiklasi, muidu käib jutt usust üldiselt. Beekman ei erista luterlust ja katoliiklust, nii nagu teistegi nõukogude autorite puhul tavaks, on ka siin esil vastandus usklikkuse vs. ateism. (Samas nt Vaarandi on toonud põgusa eristuse katoliikluse ja luterluse vahel (vt Vaarandi 1970: 35).)

Kiriklike mahhinatsioonide keskuseks on Vatikan, millest Beekmani reisikirjas luuakse pilt kui suurest, salakavalast ja mõjuvõimsast organisatsioonist, mille eesmärk on oma mõjuvõimu laiendamine. Beekman tõlgendab kõike läbi selle veendumuse. Eesmärgiks on luua negatiivne kuvand Vatikanist, mis taevalikku võimu esindavana ei põlga ka maiseid hüvesid. Nii saavad märgitud ka Vatikani finantsafäärid (vt Beekman 1963: 31), sotsialismi ja kommunismi vastane tegevus jne. Selles osas läheb veelgi kaugemale Laosson, kes kirjutab Vatikani lastega kauplemisest (Laosson 1962: 27), kirjutaja taotluseks näib olevat tekitada lugejas tülgaust nii Vatikani kui usu vastu üldse.

Eelnevat arvestades võib reisikirjade lugejas tekkida küsimus, miks on siis maal, kus on palju kommunistlikult meeletatud inimesi, ometi palju ka neid, kes lähevad kloostrisse? Sellele kitsaskohale Beekmani reisikiri vastust ei anna, küll aga on nõukogulikult elegantse põhjenduse leidnud Kahk: „Kapitalistlik ühiskond oma kära ja julmuse, pettuse ja silmakir-

jalikkusega võib nõrgemat inimest hirmutada ja muserdada. Ja lõpuks võib-olla ei leita enam muud väljapääsu, kui otsida varju väikeses aiakeses, kus valitseb alati vaikus ja rahu” (Kahk 1967: 40) (Minu sõrendused – A. K.). Samas on esitatud lugu vaesest poisist, kes sai kloostris hariduse, siis sealt põgenes ning kellest hiljem sai Itaalia kommunistliku partei üks rajajaid (vt Kahk 1967: 42). Nii on kloostrisse jäädud nõrgad inimesed, aga tugevad kasutavad selle hüvesid, et saada hariduslik baas ja hiljem hakata tegutsema tõeliselt progressiivsete eesmärkide nimel.

Taoliste usuküsimusi puudutavate tekstikohtade sihtrühm on ühest küljest sarnaste veendumustega nõukogude lugeja, kelle veendumused leiavad sellistest tekstidest kinnitust, teisalt võib kõrvaleesmärgina (või koguni peaeesmärgina) näha ka suunatust usklikele, näitamaks nende veendumuste naeruväärsust ning lõpuks näitamaks, et nõukogude autorite „punasena” kujutatud Itaalias, kus asub ka katoliikluse keskus, on usk tegelikult lihtsameelsete pärusmaa ega ole kaasaegses maailmas tõsiseltvõetav.

„Tegelik Itaalia“ ja nõukogulik läbinägelikkus

Eesti autorite Itaalia reisikirjades kohtab arutluskäike päris või tegelikult Itaaliast. See võib seostuda teatavate looduspiltidega, nagu näiteks Ants Laikmaal: „Rändaja, kes põhja poolt tulles aegamööda Itaaliasse nihkub, arvab iga järgu peal, mis ta lõuna poole on jõudnud, et siin nüüd alles päris Itaalia algab. Ikka enam „itaalialisemaks” muutub loodus, s. o. nende ettekujutuste näolisemaks, mida me omale lugemiste ja piltide varal oleme meeltesse maalinud.” (Laikmaa 1996: 203) (Minu sõrendus – A. K.) või teatava nägemis- ja kogemisviisiga, nagu Ristikivil, kes turismireisi kiirpilgulise galopeerimise asemel soovib süveneda ja paikadega põhjalikult tutvuda (vt Ristikivi 1958: 221).

Ka Beekmani ning teiste nõukogude autorite reisikirjades kohtab mõttekäike päris või tegelikult Itaaliast, ent neis seostub päris või tegelik Itaalia ühe kindla osaga maa-kuvandist: kõik, mis puudutab tööliste elu-olu, hindu, sissetulekuid jne. Nähtavad kultuuri- ja arhitektuuriväärtused justkui ei olekski „päris”, vaid pidevalt otsitakse nende tagant ja kõrvalt midagi muud. Nõukogude reisikirjades jaguneb Itaalia kaheks: kapitalistlik pool, millesse suhtutakse negatiivselt, ja töölised, nn tõeline Itaalia, kellesse suhtutakse poolehoiuga.

Beekmani reisikirja läbib suures osas pidev kahtlus, et tegelikult Itaaliat püütakse tema eest varjata, maast püütakse jätta klantspildilikku muljet ja ühekülget pilti, sest miks midagi ei taheta näidata tööliste eluasemeid, ei räägita tööpuudusest ega streikidest. Nii üldistataksegi: „Kuigi meile Itaaliat püüti serveerida madonnana, kellel on otsekui kaasaegsest klantsivast plastmassist laitmatult töötav süda, tajusime oma meelte ja mõistusega Itaalia tõelise, elusa südame arütmia” (Beekman 1963: 16). Välja tuleb see, mida peab kirjutaja tõeliseks Itaaliaks: see ei ole rikkalik kultuuripärand ega omaette rännakutest saadud kogemused,

tõeline Itaalia seisneb kirjutaja jaoks kõiges selles, mis puudutab töörahvast, nende elu-olu, tööpuuduse protsente jms.

Nii on Rooma puhul käsitlemata jäänud enamik tavaliselt reisikirjades märkimist leidvaid objekte, ei ole sõnagi nt Colosseumist, foorumit üksnes nimetatakse, pikemalt on räägitud vaid Trevi purskkaevust ja ka Vatikani Peetri kirikust, ent viimasestki mitte arhitektuurilisest vaatepunktist, vaid näitamaks „usuteatrit“. Itaalia on kirjutaja jaoks väliselt särav ja klantsima löödud, ent fassaadi taga peitub sootuks teistsugune tegelikkus. Olulisel kohal Beekmani kogemuses ongi asjaolu, et nõukogulikele autoritele omaselt annab ta ilmse teatamismõnuga edasi selle, et on ära tabanud loodud klantspildi, s.t näeb, kuidas asjad „tegelikult“ on. Samas ei tunnista kirjutaja reisikirjas, et see, mida ta näeb, on üksnes tema loodud pilt. Beekmani (ja ka enamikku nõukogude autoritest) iseloomustab asjaolu, et nad on veendunud oma maailmanägemise paikapidavuses ja ainuõigsuses. Eriti selgelt tuleb Beekmani reisikirjas välja see, et ta esmalt mitte ei näe ja siis defineeri, vaid vastupidi, esmalt defineerib ja siis näeb (Beller 2007: 4). Kinnistunud pilt, stereotüüp mõjutab tugevalt tema nägemist. Selle asjaoluga liialdamist heitis reisikirjadele ette ka omaaegne kriitika (vt nt Eilart 1966; Toomla 1964).

Nõukogude reisikirjanik läheb Itaaliasse kinnistunud ettekujutusega Itaaliast ja leiab oma stereotüüpele kuvandile ka kinnituse, vaatamata sellele, et kirjutajate arvates püütakse kitsakohti varjata, ajuti omandavad need kahtlustused paranoilised mõõtmed. Nõukogude reisikirjanikku iseloomustab eriline läbinägemisvõime, mistõttu nähakse „kaugemale-sügavemale kassikullalisest fassaadist“ (Mallene 1961), „vaieldakse kapitalismi uhkete fassaadidega“ (Minimus 1964: 303). Just taoliste fassaadide taha pilgu heitmist peeti nõukogude reisikirjades oluliseks. Oluliseks peetakse ka isikupärast lähenemist, räägitakse „loomingulisest kõrgahjust“, kust „autori eelteadmised, kasutatud teatmeteosed ja abimaterjalid peavad enne reisikirjeldusse jõudmist läbi käima“ (Mallene 1961), ent teisalt ei tohi „subjektiivsuse sildi all anda teatud maast moonutatud pilti“ (Uuk 1966). Seega on reisikirja kirjutamine omalaadne kõiekõnd: ühelt poolt oodatakse reisikirjalt kunstimeisterlikkust, isikupärast maailmanägemist, teisalt ei tohi sellega ka liiale minna, äärmuslikul juhul moonutustesse kaldudes. Moonutuste all kõige laiemas mõttes mõisteti muuhulgas kapitalistlike kitsaskotade märkamata jätmist. Seega ootas kriitika reisikirjadelt teatud teemade kajastamist õigel, s.t nõukogulikul viisil.⁷

7 Vt ka nt juhistena võetavaid sõnavõtte: „Nõukogude turisti ei ajenda põnevusjanu, vahelduste otsingud või vajadus spiliini peletada. Meid huvitab näha ja osa saada teiste rahvaste kultuurisaavutustest, tajuda vahetult inimkonna progressi ühtset pulsilööki, mõista teisi rahvaid ja ennastki mõistetavaks teha.“ (Leht 1958); „Maailma rahvaid tundma õppides ei taha me piirduda demograafiliste andmetega, etnoloogiaga ja etnograafiaga, vaid tahame näha kaugete maade mitmesuguste ühiskondlike kihtide inimesi argielus, töös, kultuurihuvides, võitluses“ (Andresen 1959).

Kokkuvõtteks

Eesti reisikirja puhul saab rääkida tuglaslikust reisikirja traditsioonist, Friedebert Tuglast loetakse eesti kunstipärase reisikirjanduse algatajaks teostega „Teekond Hispaania“ (1918) ja „Teekond Põhja-Aafrika“ (I–III, 1928–1930). Tuglaslikus reisikirjas põimuvad nii loetud ajaloo- ja kunstiraamatud, ilukirjandus kui ka isiklikud muljed. Reisikiri on ühteaegu nii hariv kui lugemisnaudingut pakkuv, reisikirja võib lugeda kui kolmekordsest reisi: reisi võõrale maale (saab lugeda maast, rahvast, ehitistest jne), kirjutaja mõtetesse (nähtu, kogetust tõukuvad mõttekäigud) ning ka iseendasse (mõttearendused, mõtisklused, mis tekivad lugejas teksti lugedes) (Fussell 2001: 106). Tuglasliku reisikirja traditsiooni esindajatest võiks nimetada nt Ristikivi reisikirja „Itaalia capriccio“ (1958).

Tuglasliku reisikirja kõrval saab rääkida ka nõukogulikust reisikirjast, kus esseistlike mõttekäikude asemel tõusevad esiplaanile töölistemaatika, kommunism, argieluküsimused, usutemaatika jm. Seega on nõukogulik reisikiri teatud teemasid nõukogulikust vaatepunktist käsitlev ja teatavat nõukogulikku retoorikat ja loogikat rakendav reisikiri. Nõukoguliku reisikirja ilmekaks näiteks on Beekmani „Plastmassist südamega madonna“. Nõukogude ideoloogia toonib tugevalt kirjutatut. Enamasti ei jõua kirjutaja reisikirjas nn teisele tasandile: reisikiri jääb ühetasandiliseks kirjelduseks nähtust, see ei jõua sügavamate mõttekäikude või teemaarendusteni. Ülekaalus on käisin-seal-nägin-seda-siis-käisin-seal-ja-nägin-toda-stiil, mida võib nimetada ka turismikirjalikuks laadiks (turismikirjast vt Minimus 1964). Ei põimu loetud ajaloo- ja kunstiraamatud, ilukirjandus ja isiklikud muljed, selles osas ei kuulu reisikiri tuglasliku reisikirja traditsiooni. Reisikiri on kirjutatud lähtudes nn nõukogude reisikirja traditsioonist, mis seab olulisele kohale kapitalistlike maade elukorralduse kitsaskohtade näitamise ning ka usu negatiivse mõju esiletõstmise.

Kujutades *teist*, konstrueerides (negatiivses võtmes) kapitalistlikku läänt, kujutatakse samas ka nõukogude ühiskonda, selle toimimispõhimõtteid ja alustõdesid. Võib öelda, et Itaalia kuvandi taustal peegeldub kord implitsiitselt, kord eksplitsiitselt olukord kirjutajate kodumaal. Itaalia on/ei ole see, mida ei ole/on Nõukogude Liit, reisikirjades ilmneb peegelduse ja antiteesi kasutus. On iseloomulik, et ka esmapilgul positiivsed asjaolud (nt rikkalik kaubavalik) esitletakse nõukogulikust reisikirjas negatiivsetena (tavalisel töötaval itaallasel pole raha, et rikkalikust kaubavalikust osa saada). Nõukogude autorite reisikirjades avaneb Itaalia (ja ka Nõukogude Liit) sellisena, nagu autorid näivad uskuvat selle olevat. Kirjutajad tunnevad poolehoidu, meie-tunnet Itaalia töötava rahvaga, ent kirjutajad ise ei kuulu tavalise töötajaskonna hulka, kuna neil on võimalik reisida ja heades hotellides peatuda. Sageli avaneb reisikirjade autoritest pilt kui tõelistest kapitalistlikest turistidest, kes esinduslikus ja soojas hotellitoas coca-colat juues tunnevad kaasa kitsastes korterites külmetavatele itaalia töölistele. Asjaolu, mis tähelepanelikus lugejas kindlasti ironia esile kutsub.

Tähelepanuväärne on ka asjaolu, et kirjutajad identifitseerivad end mitmelgi juhul Nõukogude Liiduga, eestlase pilgu vahel on vene/nõukogude filter. Samas tunnetatakse meie-tunnet ühtaegu nii venelastega kui ka kommunistidest itaallastega. Seega, rääkides *teise* kuvandis peegelduvast *omast*, võib öelda, et *omas* on lisaks maailmavaatelisele tasan-dile segunenud nõukogude inimese ja eestlase identiteet.

Kirjandus

- Andresen, Nigol** 1959. Märkmeid meie reisiraamatutest. – Sirp ja Vasar, 19. juuni.
- Bassnett, Susan** 2003. Introduction. – J. Speake (ed.) Literature of Travel and Exploration: An Encyclopedia. Routledge, lk xi–xv.
- Beekman, Aimée** 1963. Plastmassist südamega madonna. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Beller, Manfred** 2007. Perception, Image, Imagology. – M. Beller, J. Leerssen (eds.) Imagology. The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters. A Critical Survey. Amsterdam-New York: Rodopi, lk 3–16.
- Eilart, Jaan** 1966. Head reisi, reisikiri! – Edasi, 13. veebruar.
- Einasto, Pilvi** 1968. Reisikirjandusest ja selle lugemisest rahvaraamatukogus. Ed. Vilde nim. Tallinna Pedagoogiline Instituut. [Diplomitöö].
- Fussell, Paul** 2001. Travel Books as Literary Phenomena. – S. L. Roberson (ed.) Defining Travel. Diverse Visions. Jackson: University Press of Mississippi, lk 105–116.
- Kahk, Juhan** 1967. Alpide taga on moonpunane Itaalia. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold** 1849. Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on. Tartu.
- Kõvamees, Anneli** 2005. Karl Ristikivi reisikiri „Itaalia capriccio”. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 901–912.
- Kõvamees, Anneli** 2008a. Itaalia eesti reisikirjades: Karl Ristikivi „Itaalia capriccio” ja Aimée Beekmani „Plastmassist südamega madonna” Tallinn: Tallinna Ülikooli kirjastus.
- Kõvamees, Anneli** 2008b. Moscow to Rome: From One Centre to Another. – Back to Baltic Memory: Lost and Found in Literature 1940–1968. Latvijas Universitātes, Literatūras, folkloras un mākslas institūts, lk 219–233.
- Kõvamees, Anneli** 2009. Johannes Semperi rännakutest Itaalias. – E. Lindsalu, J. Vaiksoo (toim). Uurimusi 1920.–1930. eesti kirjandusest. Tallinn: TLÜ kirjastus, lk 175–195.
- Laikmaa, Ants** 1996. Teelt. Maailmakodaniku reisikirjad Viinist, Veneetsiast, Firenzest, Roomast, Capriilt, Sitsiiliast, Vesuuvi tipust, Tunisest j.m. Koost V. Tiik. Tallinn: Kunst.
- Laosson, Max** 1962. Nato-blokk turisti bloknoodis. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Leht, Kalju** 1958. Kahest reisiraamatust. – Rahva Hääl, 9. oktoober.
- Lepik, Peet** 2000. Antikultuuri fenomen Nõukogude kultuuris. – Akadeemia, nr 4, lk 718–754.
- MacCannel, Dean** 2001. Sightseeing and Social Structure. – S. L. Roberson (ed.) Defining Travel. Diverse Visions. Jackson: University Press of Mississippi, lk 13–28.

- Madise, Luule** 1968. Reisikirjad rahvaraamatukogude lugejate hinnangus. Ed. Vilde nim. Tallinna Pedagoogiline Instituut [Diplomitöö].
- Mallene, Endel** 1961. Reisikirjeldus ja mõnda, mis seal sees leida on. – Sirp ja Vasar, 17. november.
- Minimus, Leo** 1964. Kas uus žanr – turismikiri? – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 301–303.
- Panso, Voldemar** 1957. Laevaga Leningradist Odessasse ehk Miks otse minna, kui ringi saab. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Ristikivi, Karl** 1958. Itaalia capriccio. – Üle maa ja mere. Matkakirju kaheksalt autorilt. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, lk 191–265.
- Toomla, Jaan** 1964. Reisirevüü matkast mööda reisiraamatuid. – Rahva Hääl, 2. august.
- Tuglas, Friedebert** 1945. Esimene välisreis. Pagulasmälestusi Prantsusmaalt ja Itaaliast 1909–1910. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- Uuk, E.** 1966. Siit nurgast ja sealt nurgast. – Edasi, 13. veebruar.
- Vaarandi, Debora** 1970. Välja õuest ja väravast. Tallinn: Eesti Raamat.
- Vader, Artur** 1973. Itaalia päikese all. Tallinn: Eesti Raamat.
- Voestermans, Paul** 1991. Alterity/Identity: A Deficient Image of Culture. – R. Corbey, J. Leerssen (eds.) Alterity, Identity, Image: Selves and Others in Society and Scholarship. Amsterdam Studies on Cultural Identity, No 1. Amsterdam, Atlanta: Rodopi, lk 219–250.

Anneli Kõvamees – PhD, Tallinna Ülikooli Eesti keele ja kultuuri instituudi lektor. Uurimissuunad: eesti reisikirjandus, imagoloogiline kirjandusuuringus. Kontakt: anneli.kovamees@tlu.ee